

FUZÛLÎ'NİN MATLA'U'L-İTİKÂD ADLI ESERİNDEKİ BAZI DÜŞÜNCELERİN ŞİİRLERİNE YANSIMASI

Yrd. Doç. Dr. Kudret ALTUN*

Bir şâirin fikrî alt yapısını bilmek, onun poetikasını tesbit bakımından önemlidir. Her fikri oluşturan temel malzemeler vardır. Bunlar, insanın kendi deneyimleri olduğu gibi aynı zamanda bir takım inanç ve fikir sistemlerinin terkididir. Fuzûlî de bu üç malzemeyi bir arada kullanarak dünyasını oluşturur ve bunu bazan şiir, bazan da nesirle ifade eder. Biz de bu sempozyum vesilesiyle Fuzûlî'nin düşünce dünyasının, fikrî kanaatlerinin şiirdeki yansımalarını tesbit etmeye çalıştık. Bunu yaparken de onun, dînî ve akîdevî görüşlerinin derli toplu olarak bulunduğu *Matla'ul-itikâd* adlı eserini esas aldık.

Tam ismi *Matla'ül-i'tikad fi Marifeti'l-Mebde ve Mead* olan Fuzûlî'nin bu eseri diyebiliriz ki araştırmacılar tarafından çok az incelenmiş ve üzerinde yorum yapılmamıştır. Arapça mensur bir eser olan *Matla'ul-itikad* her ne kadar üstad,

Aşk imiş her ne var alemde
İlm bir kıl ü kâl imiş ancak

dese de onun kelim ve felsefe ilmine oldukça vakıf olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Eser ilk olarak Kâtip Çelebi tarafından zikredilmiştir.¹ Elimizde mevcut olan tek nüsha Leningrad Müzesi'ndedir. İlk olarak 1958'de Hamit Araslı tarafından Bakü'de fotokopisi yayımlanan bu eser, 1962'de İlahiyat

* Erciyes Üniversitesi, Fen-Ed. Fak. Öğr. Üyesi.

¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, C. II, Sh. 1719; Neşredenler: Ş. YALTKAYA, R. BİLGE, M.E.B. Yay. İst. 1971.

Fakültesi Profesörlerinden Muhammed Tanci tarafından tashih edilmiş, Esat Coşan ve Kemal Işık tarafından Muhammed Tanci önsözünü Türkçeye çevrilmiştir.²

Tanci önsözde kitap hakkında bilgi verirken bir taraftan da kendi yorumunu eklemeyi ihmal etmemiş kitabı ve Fuzûlî'yi oldukça haksız bir şekilde eleştirmiştir. Sözgelimi Tanci önsözünde Fuzûlî'nin Yunan filozoflarını bile karıştırdığını zikrederek şöyle der:

"... Bunun yanısıra Fuzûlî, fikirlerin kimlere ait olduğunu beyan ederken, bilhassa Yunan filozoflarının fikirlerinin isnadında -bunları almış olduğu kaynakların durumunun bir neticesi olarak- hataya düşmüştür. Nitekim aynı sebepten bu fikirleri anlayış hususunda da yanılmıştır. O kadar ki, tarihin hiç bilmediği ve asla felsefe ile uğraşmamış olan bir takım şahısları Yunan filozofları meyanında zikretmektedir."³

Tanci'nin bu iddiasına karşılık, çevirenler dipnotta şu açıklamayı yapma zaruretini duymuşlardır:

"Biz, metnin Türkçeye çevrilmesi sırasında sayın Prof. Tanci'nin bu ifadesini haklı çıkaracak hiç bir tanığa tesadüf edemedik."⁴

Eseri Türkçeye çevirenler ile Tanci'nin düşünceleri arasındaki bu çelişki aynı kitaptadır ve dikkat çekicidir.

Tanci önsöze şöyle devam eder;

"... Bu arada Şiiliğe temayülüyle mâruf olan Fuzûlî'nin Şiilerin kuvvetle benimsemiş oldukları takiye prensibinden faydalandığı da açıkça görülmektedir. Zira kitabında kendi itikadi mezhebine bir harfle bile temas etmiyor. O, bu kitabını büyük bir ihtimalle inançları bakımından sunnî olan Osmanlı Devleti idarecileri nezdinde bir mevki elde edebilmek için telif etmiştir."⁵

Bu eseri tashihten geçirdiği söylenen merhum bilim adamı Tanci, başta Kâtip Çelebi'nin aşağıdaki sözleri ile İslam Ansiklopedisi'nin Fuzûlî

² Fuzûlî, Matla'ul-İ'tikat fi Ma'rifeti'l-Mabda'i va'l-ma'âd, Ankara Üniv. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay. T.T.K., Ankara 1962, Neşreden: Muhammad B. Tavit At-Tanci, Çevirenler; Esat COŞAN, Kemal IŞIK.

³ Fuzûlî, a.g.e., Sh. XI.

⁴ Fuzûlî, a.g.e., Sh. XI.

⁵ Fuzûlî, a.g.e., Sh. XII.

maddesini de hatalı olarak kabul ediyor. Nitekim K. Çelebi şöyle der:

“Matla’u’l-İ’tikad, kelâm konusunda olup, Bağdad’lı şair Fuzûlî lâkabıyla mâruf Muhammed b. Süleyman’a aittir. Müellif burada anlatmak istediği konuları filozoflar ve İmamiye mezhebinde uygun bir şekilde ele almaktadır.”⁶

Biz de Katip Çelebi’den başlayarak Hamit Araslı’ya kadar bu eserden haberdar olan incelemecileri tenkid eden Tanci’nin bu iddialarının en azından araştırılması gerektiğini ve *kanaatimizce bu önsöz ve tanıtımın tenkide ihtiyacı olduğunu* dikkatlerinize sunarak Matla’ul İtikâd’a geçiyoruz.

Dört Rükundan ibaret olan eserin ilk rüknu ilim ve marifet hakkındadır. Fuzûlî, kendi mukaddimesinde bu konuda şöyle der:

“Hakiki ve ana ilmin konularıyla meşgul olmakla şeref kesbeden ve al-Fuzûlî lakabıyla anılan aciz kul, Muhammed b. Süleyman der ki:

“Ben, varlıklara duygu ve akıl gözüyle baktım. Onlar üzerinde fikir ve düşünce ayağıyla yürümeye çalıştım. Her cinsin her cinsin nev’inin sınıfının, her sınıfın ferdinin ve her ferdin uzvunun, maksatlı veya maksatsız, muhakkak bir işle meşgul olduğunu gördüm. İhtiyarlamaktan, tembellleşmekten korkarak gaflet içinde fırsatları kaybetmekten çekinerek; mukadder ve elde edilmesi mümkün olan hususların kazanılması için işlerden bir iş seçtim. “*ilmi sihir de olsa öğreniniz*” hadisi beni teşvik etmekle beraber, “*Biz O (Hz. Muhammed) na şiiir öğretmedik*”. ayeti de bana yönümü gösterdi. Bunun üzerine nazm-ı kelâm yolunu tercih ettim ve bu yolla kâinattaki intizamın hikmetine eriştim. Çalışmam beni en sonunda varlıklardaki düzenin bir düzenleyicisi mahsus ve makul nakışların bir işleyicisi olduğu neticesine götürdü. Allah’ın sonsuz inayetine güvenerek Onu bilmenin yolunu talep ettim.”⁷

Bu yorum denilebilir ki bütün kitabın hatta Fuzûlî’nin tefekkür dünyasının özüdür. Bu minval üzere eserini teşekkül ettiren Fuzûlî, dört

⁶ Katip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn, C. II, Sh. 1719; Neşredenler; Ş. YALTKAYA, R. BİLGE, M.E.B. Yay. İst. 1971.

⁷ Fuzûlî, Matla’ul-İ’tikat fi Ma’rifeti’l-Mabda’i va’l-ma’âd, Ankara Üniv. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay. T.T.K., Ankara 1962, Neşreden: Muhammad B. Tavit At-Tanci, Çevirenler, Esat COŞAN, Kemal IŞIK, Sh. 3-4.

rükundan ibaret kitabın ilk kısmını da ilim ve marifete ayırmıştır.

İlim iki farklı gruba göre farklı iki kısma ayrılıyor:

1. Kendisine cehil tekaddüm etmeyen ki, bu Allahın ilmidir.

2. Kendisine cehil tekaddüm eden ki, bizim ilmimizdir. Tasavvur ve tasdikten ibarettir. Buna bir muarrife muhtac olmamasından dolayı marife de denir.

Diğer bir gruba göre ise, ilim yine ikiye ayrılır.

1. Huzuri ilim: Allah'ın bütün malumatı ve bizim kendi varlığımızı bilmemiz gibi bir vasıtaya muhtaç olmaksızın bilme keyfiyetidir.

2. Husulî ilim: Varlıkların bir kısmının hakikat ve mahiyetini idrak etmemiz gibi bir vasita yardımıyla bilme keyfiyetidir ki bir muarrife muhtaç olduğundan buna marife de denir.⁸

Fuzûlî ele aldığı bütün konuları zamanına kadar gelen filozof, din alimi ve kelamcılarının düşüncelerini naklettikten sonra, onların kendince doğru olanlarını birleştirerek bazan bir yoruma ulaşır ki bu yorum bize Fuzûlî'nin;

a. O zamana kadar olan zikrettiği insanları okuduğunu ve eserlerine vakıf olduğunu,

b. Kur'an, Hadis ve İslâmî ilimlerle uğraştığını gösterir. Düşüncelerinin temeli, ana kaynağı da budur.

Birinci rûknün ikinci bölümü "Allahı Bilmenin Gerekliliği" başlığı altındadır. Üstad şöyle başlar.

"Bu akıl ve nakil yollarıyla sabittir.

Nakil yoluyla sabit olmasının delili, "Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım", mealindeki ayettir. Burada zikredilen ibadetten maksat marifetullah, yahut taat ve masiyet sebeplerinin işlenilmesi veya sakınılması yönünden bilinmesine bağlı olduğu şeydir."⁹

Akıl yoluyla sabit olmasına gelince der ve Mutezile ve Cehmiyenin fikirlerini aktarır. Hemen arkasından kendi düşüncesine geçer;

"Doğru olan, akıllı kişinin yaradılışı hususunu düşünmesi, varlığının mahiyetini araştırması, başlangıçtaki ve sondaki halini idrak

⁸ Fuzûlî, a.g.e., Sh. 5.

⁹ Fuzûlî, a.g.e., Sh. 7.

etmesi, kazanç fırsatını kaybetmeden, sual ve cevap yerine yönelmeden önce iyilik ve kötülük yolunu birbirinden ayırması; bütün insanların hem cins ve cinsinin icabı olan şeyler bakımından eşit bulunduğuna, binaenaleyh aralarında, bilgiden başka hiç bir fark mevcut olmadığına inanmasıdır. İnsanlar arasındaki yegane farkı teşkil eden bilginin ise, en zoru, en yükseği ve en şerefli, en faydalısı olup o da manevi nimet ve insani olgunluktur.”¹⁰

Fuzûlî'nin bu yorumu Divanındaki;

Ey vücûd-ı kâmilün esrar-ı hikmet masdarı
Masdarı zatun olan eşya sıfatun mazharı¹¹

beyitiyle başlayan gazelinin âdetâ şerhidir. Ya da bir başka dâyişle nazım diliyle anlatılmasıdır. Bu harikulade bir yorumdur. İşte burada şiirlerinin, özellikle tasavvufî tefekkürün hakim olduğu gazellerinin arka planını görüyoruz. Bu yorumda insanlar arasında cins ve hem-cins bakımından hiç bir farkın olmadığı, ancak farkın bilgi -ki bilgiden kasıt marifettir- ile olduğu düşüncesi vurgulanır. Bu düşünce kaynağını Kur'an ve hadisten alan ve tasavvufî aşka ulaşan “Vahdet-i Vücut” felsefesinin izlerini taşır. Maarifet insanı sevgiye götürür. Manevi nimet ve insani olgunluktan kasıt budur. Kendini bilmek, daha sonra Allahı bilmek...

Burada,

İlim ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Şen kendin bilmezsin
Bu nice okumaktır

diyen Yunus'la da tabii ki aynı yolda birleşiyor.

Gazelin devam eden beyitleri ise Fuzûlî'nin ikinci rûkne konu ettiği Yaradılış ve Kâinatın bir hikmet dahilindeki ahvalini nazım diliyle

¹⁰ Fuzûlî, a.g.e., Sh. 8.

¹¹ Fuzûlî Dîvanı Akçağ Yay. Ankara 1990, Sh. 262, Gazel 268; Hazırlayanlar: Prof. Kenan AKYÜZ, Süheyl BEKEN, Doç. Dr. Sedit YÜKSEL, Dr. Müjgan CUNBUR.

anlatır.

Mazharı her hikmetin sensin ki kilik-i kudretin
Safha-i eflake nakş etmiş hutût ahteri
Ahteri mesud olan oldur ki tab-ı pâk iken
Kabili feyz ola lutfundan safa-yı cevheri

“Kâinat masivallah’dan yani mümkünat dediğimiz varlıklardan ibarettir. Onun muayyen bir hakikatı vardır... Kâinatın bir yapıcısı vardır. Akıl, onun evsafını mahiyeti itibariyle kavrayamaz. Ancak eserleri bakımından kavrayabilir. O, içinde varlıkların ve malumatın suretleri olan bir unsur yaratmıştır. Aklî yahut hissî âlemde hiçbir varlık yoktur ki onun bir sureti bu unsurdaki mevcut olmasın,”¹² diyerek Kâinatın yaratılışından başlayarak, feleklere kadar birçok konuda muhtelif düşünceleri belirtir. Bunlar, İslam Tasavvufunda yer alan konuyla ilgili düşüncelerin bir nevi terkididir. İşte şiirlerinde de tamamen bu özümsemenin yansımalarını müşahede ediyoruz.

Bu kârhâne bir üstaddan değil hâlî
Gerek bu kudrete elbette kâdir ü dânâ
Kılar delâlet-i illet vücud-i her mevcûd
Veli ne sûd ki Sâhib-nazar değil a’mâ
Mükevvenâta hudûs ol kadimendir kim
Kemâl-i zâtına mümkün değil kabûl-i fenâ
Kadir ü Muktedir ü Kâdir ü Mukaddir ü Hayy
Alim u Âlim ü Allâm ü A’lem ü A’lâ.
(Akçağ, Kaside 1)

Bu rüknün son bölümünü Fuzûlî, ilginç bir seslenmeyle bitirir.

Bil ki:

“İtikadi meselelerin bir çoğunda ihtilafa düşmüş olan fazilet sahibi insanlar, nefsin hoşlandığı şeyleri terketmek hususunda ittifak etmişler ve

¹² Fuzûlî, Matla’ul-İ’tikat , Sh. 13.

peygamberlere uyararak, riyazet yolunu rahatlıktan daha üstün tutmuşlardır. Bu peygamberlerin, filozof ve şeyhlerin yaşayışlarında açık bir şekilde görülür. Onlar, Âlemin hakikatine ve onda olan şeylere bakmışlar; onun, oturanları için sabit bir ikamet yeri, yerleşenleri için devamlı bir menzil olmadığını görmüşler ve bunun için rahatlık yerine riyazet yolunu ihtiyar etmişlerdir. Çünkü riyazetten çıkış rahatlığa yönelmektir. Böylece her şeyin en azıyla iktifa etmişler ve ayrılış anında bunlara karşı duyulan hasretin artmasından çekinerek, fazlalıktan kaçınmışlardır. Dünyevi nimetlerin ancak çalışma ile kazanılacağını; bu isteklerin sonsuz olduğunu; çalışmanın yönelmeyi gerektirdiğini; yönelmenin ise, Allah'ı bilmekten ve O'na ibadet etmekten başka bir şey için olmaması icap ettiğini anlamışlardır. Eğer onlar, lezzetlerin dünyevi nimetlere münhasır olduğunu ve fakir için bundan başka bir nimet bulunmadığını bilselerdi, şüphesiz bu nimetleri kaçırmazlardı. Halbuki bütün bunlar, uhrevi nimetlerle birlikte hep onlara tahsis edilmiştir.”¹³

İşte bu düşüncelere mukabil beyitler;

(Rubaiyyat'dan)Edvâr-ı zaman daire-i hayret imiş

Esbab-ı cihan mehalik-i mihnet imiş

Dünyaya heves etmemek etmekten yeğ

Çü evveli hırs u âhiri hasret imiş¹⁴

* * * * *

Sârf-i nakd-i ömr edip ben kesb-i irfân etmişim

Ehl-i dünya hem Kemal-i cehl ile tahsil-i mâl

Dehr bir bazardır her kim meta'ın arz eder

Ehl-i dünya sîm ü zer ehl-i hüner fazl u kemal

* * * * *

Gelin ey ehl-i hakikat çıkalım dünyadan

Gayrı yerler gezelim özge sefalar görelim

Seyr-i germiyyet-i gavga-yı kıyamet kılalım

Vaz'-i cem'iiyyet-i hengame-i mahşer görëlim¹⁵

¹³ Fuzûlî, a.g.e., Sh. 29.

¹⁴ Fuzûlî, Akçağ Yay. Ankara 1990; Hazırlayanlar: Prof. Kenan AKYÜZ, Süheyl BEKEN, Doç. Dr. Sedit YÜKSEL, Dr. Müjgan CUNBUR, Sh. 321.

¹⁵ Fuzûlî, a.g.e., Sh. 308, Muk. 27, 30.

Dördüncü Rûkn Nübüvvet meselesi üzerinedir. Bu rûknün dördüncü bölümü “Peygamberimizin Diğer Peygamberlere Üstünlüğü” konusundadır. Fuzûlî, bu konudaki delillerini açıklayarak sıralar. Bir fikir vermesi bakımından bunlardan ikisini nakledeceğim;

“Peygamberliğin hikmeti onun devamlı olmasını gerektirir. Çünkü o, âleme düzen verici ve bütün kötülükleri ıslah edici olup, Allah ile kullar arasında bir temas vasıtası teşkil eder; varlığı her zaman için gereklidir. Her peygamberin belli bir zamanı ve hakimiyeti olmuş, O kendi zamanını ve hakimiyetini geçirmiş, tamamlamıştır. Nihayet zaman peygamberimize erişmiş ve onun hakimiyetiyle bezenmiştir. Kıyamet gününe kadar değişmeden öylece kalacaktır.

O halde baki fani'den daha üstün ve hükmü daha devamlı olan, hükmü neshedilenden daha faziletlidir.

Diğeri;

Geçmiş peygamberlerin şariatlerinin hükümleri, tesirli olmak için mucizeye ihtiyaç gösterir. Peygamberimizin ahkamı ise, Kurân-Kerim olup mucizenin ta kendisidir. Onun üstünlüğüne de en kuvvetli delildir.”¹⁶

Şimdi bu konuyla ilgili bir gazelden beyitler:

Ey vücud eseri hilkat-i eşya sebebi
Nebi ol vakt ki bi'l-fi'l gerekmezdi nebî
Sebkat-i zât ile eyvan-ı risalet sadrı
Şeref-i asl ile fihrist-i rüsül müntehabı
Azm-ı çârîh etti Mesiha ki bula miracın
Yetmedi menzil-i maksûda tarîk-i talebi
Enbiyâda kime sen tek bu müyesserdir kim
Adem'e vech-i mübahat ola izz-i nesebi
Halef-i mu'teber-i Adem ü Havva sensen
Ce'allâllahu fidâen leke ümmi ve ebî¹⁷

Son beyitte Adem ve Havva adı geçer ve arkasından “Anam babam

¹⁶ Fuzûlî, Matla'ul-İ'tikad; Sh. 58.

¹⁷ Ali Nihad Tarlan, Fuzûlî Dîvanı Şerhi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. C. III, Sh. 147.

sana feda olsun” ibaresi Arapça olarak zikredilir. Fuzuli burada bütün insanların Hz. Adem ve Havva’nın çocukları olduğunu telmih ederken bir taraftan da bir önceki beyitle ilgi kurarak Hz. Adem’in övücünün Hz. Muhammed olduğunu ima eder.

Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Zaten,

Dest-bûsî arzusuyla ölürsem dostlar
Kûze eylen toprağım sunun anınla yâre su

diye haykıran üstad, Türk Edebiyatının en güzel kasidelerinden olan Su Kasidesini de Hz. Peygamber’e duyduğu derin muhabbetinin mahsulü olarak yazmamış mıdır?

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Fuzûlî’nin hayat görüşünün, tasavvûfî düşüncelerinin hûlasası olan divanını incelerken, şerh ederken Matla’ul-itikaddaki açıklamaların, izahların, adeta bu şiirlerin arka planı ve yansımaları olduğunu müşahede ediyoruz. Şiirlerindeki dünyayı idrak ediş tarzı, bazı geleneklerin, sosyal olayların, inanış ve telakkilerin sonucudur. Sanatkârâne olmakla birlikte, divanında bunlar, oldukça mücerret olup, izaha ihtiyacı vardır. Bu araştırmanın konusu olan Matla’ul-İtikad adlı eserdeki düşüncelerin, örtülü olan çoğu hususları, izah ettiğini, müşahhas hale dönüştürdüğünü görüyoruz.

Sonuç olarak bu eser, yalnız Fuzûlî’nin tefekkür dünyasını, düşüncelerini biraz daha net bir şekilde ortaya koymakla kalmaz; aynı zamanda Klasik Edebiyatımızda, tasavvufla hemhal olan şâirlerin, düşünce dünyasını oluşturan birçok bilgiyi de bize aktarır. Bu bilgiler bütün İslam Dünyasının ve devam edecek olan *Divan Edebiyatı geleneğinin beslendiği kaynak bilgilerdir*. Bu yönüyle eserin, meslektaşlarımızı yakından ilgilendiren Metin Şerhi konusunda da faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Dünyadaki saf şiir kavramına en çok yaklaşan Divan Şiirinin ve onun temsilcilerinin, daha çok insan tarafından ve daha iyi anlaşılmasının başlangıcından bugüne kadar bir bütün olan kültür ve edebiyatımızın idamesinde en önemli unsur olduğuna inanıyor, saygılar sunuyorum.